

K feministickému pojetí péče jako kritické kategorie sociální nerovnosti

Uhde, Zuzana

Veröffentlichungsversion / Published Version

Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Uhde, Z. (2009). K feministickému pojetí péče jako kritické kategorie sociální nerovnosti. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 45(1), 9–29. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-65620>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer Deposit-Lizenz (Keine Weiterverbreitung - keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Gewährt wird ein nicht exklusives, nicht übertragbares, persönliches und beschränktes Recht auf Nutzung dieses Dokuments. Dieses Dokument ist ausschließlich für den persönlichen, nicht-kommerziellen Gebrauch bestimmt. Auf sämtlichen Kopien dieses Dokuments müssen alle Urheberrechtshinweise und sonstigen Hinweise auf gesetzlichen Schutz beibehalten werden. Sie dürfen dieses Dokument nicht in irgendeiner Weise abändern, noch dürfen Sie dieses Dokument für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, aufführen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Mit der Verwendung dieses Dokuments erkennen Sie die Nutzungsbedingungen an.

Terms of use:

This document is made available under Deposit Licence (No Redistribution - no modifications). We grant a non-exclusive, non-transferable, individual and limited right to using this document. This document is solely intended for your personal, non-commercial use. All of the copies of this documents must retain all copyright information and other information regarding legal protection. You are not allowed to alter this document in any way, to copy it for public or commercial purposes, to exhibit the document in public, to perform, distribute or otherwise use the document in public.

By using this particular document, you accept the above-stated conditions of use.

K feministickému pojetí péče jako kritické kategorie sociální nerovnosti*

ZUZANA UHDE**

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha

Towards a Feminist Concept of Care as a Critical Category of Social Inequality

Abstract: The author of this article focuses on the theoretical framework of the concept of care as a critical category of social inequality in order to outline possibilities for a redefinition of the relationship between work and care. Gender inequalities as well as inequalities that are based on other social categories, such as class, ethnicity, nationality, geopolitical location, marital status, and so on are incorporated in the social organisation of care which retrospectively reinforces them. Feminist debate has thus far formulated demands for the recognition of caring persons mainly at the national level, but the author of the article, referring to Arlie Hochschild and Allison Weir, shows that the current challenges of global capitalism point to the need to articulate these demands in a transnational context and to embed care in the discourse of transnational justice. She critically addresses the challenges that efforts to attain recognition for caring persons by including care as a labour-market activity are confronted with owing to the current changes in the social organisation of care under global capitalism, which involves among others the employment of marginalised groups of women and women immigrants in the caring professions. Drawing on the work of Nancy Fraser, the author formulates two normative criteria for reconceptualising care as a social engagement without subjecting it to the logic of market valuation.

Keywords: care, gender, feminist theory, social justice, transnationalism.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2009, Vol. 45, No. 1: 9–29

Řada empirických zjištění dokládá stále přetrvávající celosvětové ekonomické, sociální i kulturní nerovnosti mezi muži a ženami. Organizace *Human Rights Watch* ve Světové zprávě z roku 2007 uvádí, že oblast práv žen je jednou z nejmé-

* Článek byl zpracován za podpory evropského výzkumného projektu „FEMCIT: Gendered Citizenship in Multicultural Europe: The Impact of Contemporary Women’s Movement“, 6. RP, č. 028746-2, projektu AV ČR, č. 1QS700280503, a projektu GA AV ČR, č. IAA700280804. Ráda bych rovněž poděkovala za podnětné připomínky dvěma anonymním recenzentkám/recenzentům Sociologického časopisu.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Zuzana Uhde, Gender & sociologie, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: zuzana.uhde@soc.cas.cz.

ně úspěšných oblastí v rámci *Rozvojových cílů tisíciletí* [World Report 2007: 43–44].¹ Genderová rovnost a posílení postavení žen ve společnosti jsou ale zároveň nutnou podmínkou pro celosvětové snížení chudoby, snížení úmrtnosti v důsledku hladu a zlepšení zdravotní péče, zvýšení úrovně vzdělání a zajištění skutečně udržitelného rozvoje, což bylo rovněž explicitně vyjádřeno v *Deklaraci tisíciletí OSN* [United Nations Millennium Declaration 2000: 5]. Ženy a děti jsou také nejvíce zasaženy globální chudobou. Podle aktuálních odhadů žije pod obecně uznávanou hranicí chudoby (dva dolary na den) 2,6 miliardy lidí, pod hranicí extrémní chudoby (1,08 dolaru na den) pak necelá miliarda, přičemž podle odhadů většinu z extrémně chudých tvoří ženy [Tožička 2007]. Při zvětšující se propasti mezi globálními bohatými a globálními chudými pod vlivem neoliberačního systému je tudíž nepochybné, že ženy jsou nepoměrně zastoupeny mezi globálními poraženými.²

Jednou ze zásadních bariér přístupu žen k sociálním a ekonomickým právům zůstává nerovná dělba práce, sociálně konstruovaná s odkazem na biologické pohlaví, a zároveň podhodnocení péče, kterou ve většině případů zajišťují ženy. Kritická sociální teorie by neměla koncept péče opomíjet, neboť pomocí něho je možné odhalit skryté mocenské vztahy, vedoucí napříč kategoriemi genderu, třídy, národnosti, etnické příslušnosti či geopolitické lokality. Globální vzorce nerovností mezi muži a ženami a mezi bohatšími a chudšími ženami se do značné míry odrážejí právě v distribuci domácích prací a péče, činností nezbytných pro sociální reprodukci a zajištění jednoho ze základních lidských práv na důstojný život. Zneuznání péče dnes nemůže být chápáno pouze jako problém žen, ale v první řadě jako problém sociální, a dokonce globální. Péče představuje proto kritickou kategorií sociálního výzkumu a referenční bod kritiky sociálních nerovností – jak lokálních, tak i globálních.

¹ Social Watch Report 2007 analyzuje genderové nerovnosti pomocí indexu genderové spravedlnosti (Gender Equity Index – GEI), který je konstruován jako souhrnný ukazatel tří dimenzí: ekonomické aktivity, vzdělání a přístupu žen k rozhodovacím procesům a vlivu. Ve zprávě jsou údaje zpracovány za 154 států (Česká republika figuruje na 44. pozici, nicméně GEI v poslední době klesá), z nichž vyplývá, že v žádné z analyzovaných zemí nemají ženy stejné příležitosti jako muži (nejvyšší hodnoty tohoto indexu dosahuje Švédsko, Finsko a následně Rwanda). Navíc se ukázalo, že genderová spravedlnost není ovlivňována ekonomickým vývojem země, ale spíše politickou vůlí a transformací kulturních vzorců a vzorců distribuce moci [Social Watch Report 2007: 85–88].

² Je třeba ale upozornit na významné odlišnosti mezi ženami na základě dalších sociálních kategorií, jakými jsou třída, etnicita, národnost, geopolitická lokalita, sexualita či náboženství. Pokud zde mluvím o ženách, nemám tím na mysli ženy jako homogenní skupinu, nicméně je důležité na nerovnosti mezi muži a ženami obecně poukázat právě proto, že ženy jsou mezi znevýhodněnými skupinami lidí disproporčně více zastoupeny. Alison M. Jaggar se zaměřuje na chudé a znevýhodněné ženy, které se mohou stát subjektem společenské změny [Jaggar 2001]. Podle mého názoru je tedy relevantní v úvahách o sociální spravedlnosti věnovat pozornost nejvíce znevýhodněným a marginalizovaným skupinám žen jak v rozvinutých, tak i rozvojových zemích.

V následujícím článku se budu věnovat kritické analýze zneuznání péče a osob, především žen, které péči poskytují, a to zejména v souvislostech vztahu práce a péče v podmínkách globální ekonomiky. V úvodní části se zaměřím na změny v sociální organizaci péče v transnacionálním kontextu. V návaznosti na analýzy socioložky Arlie Hochschild poukážu na transnacionální souvislosti zneuznání péče a pečujících osob, které podporují teoretický argument pojetí péče jako kritické kategorie sociální nerovnosti. V následující části představím dosavadní feministickou diskusi ohledně uznání pečujících osob, která se soustředila zejména na kritiku genderově nerovné dělby neplacené reprodukční činnosti a domácích prací na národní rovině. Zaměřím se zde na rekonceptualizaci vztahu práce a péče a upozorním na problémy spojené se ztotožněním konceptu práce a péče. Následně na základě rekonstrukce přístupu Nancy Fraser a jejího modelu univerzálního pečovatele/ky poukážu na současné výzvy politiky péče v globální ekonomice. Tento model může sloužit jako výchozí bod pro formulaci normativního konceptu péče, nicméně vyžaduje určité korekce v konfrontaci s tržní externalizací péče a se zaměstnáváním marginalizovaných skupin žen a imigrantek v pečovatelských profesích. Závěrem shrnu zásadní výzvy kritické rekonceptualizace péče s ohledem na komplexní transnacionální souvislosti společenské organizace péče.

Péče jako kritická kategorie genderové sociální nerovnosti

Požadavky uznání péče byly dosud artikulovány zejména na národní rovině, současné výzvy globalizace ale poukazují na nutnost jejich artikulace rovněž na transnacionální rovině. Péče může být vnímána jako paradigmatický příklad zneuznané aktivity, která je v pozdně kapitalistických společnostech konceptualizována jako ne-práce, jako reprodukční a zaopatřovací aktivita, kterou není možné vyčíslit v hodnotách peněžního zisku, a tudíž v logice tržního hodnocení vyjádřit její společenskou hodnotu. Koncept práce je naproti tomu v pozdně kapitalistických společnostech spojován s neosobní, produktivní a účelovou činností, která vytváří peněžní zisk a užitnou hodnotu pro ostatní. Globalizační procesy spolu s celosvětově rostoucí zaměstnaností žen se podílejí na proměně organizace péče ve společnosti a na zpochybnění dříve neproblematizovaných hranic mezi politickou, ekonomickou a soukromou sférou. Péče, která byla dříve vykonávána ženami v domácnosti nebo v některých zemích do značné míry zajišťována státem dotovanými institucemi denní péče o závislé členy společnosti, byla ve větší míře přesunuta na trh práce jako druh zboží.³ Tím došlo k implicitnímu zpochybnění původní distinkce mezi pojetím práce a ne-práce, která už není totožná

³ Fenomén domácích pomocnic a pečovatelek v moderní společnosti nikdy zcela nevymizel, v závislosti na dalších charakteristikách v různé míře koexistoval s moderním pojetím nukleární rodiny. Nicméně současný vývoj svědčí o rostoucím významu domácích pečovatelek a o určité refeudalizaci organizace péče ve společnosti. Zároveň byly tyto vztahy vždy

s rozlišením mezi placenou a neplacenou činností.⁴ Teze tedy zní, že současné změny v organizaci péče poukázaly na skutečnost, že péče není zneuznávána primárně proto, že je stále do značné míry vykonávána jako neplacená aktivita, ale spíše proto, že je vymezována v protikladu k práci jako ne-práce, jako soukromá, osobní aktivita, která nevytváří peněžní zisk.

V současné době je pod vlivem neoliberalního systému péče stále více komodifikována a přesouvána na trh práce, kde je zajišťována levnou ženskou pracovní silou a v bohatých průmyslových státech často ženami z rozvojových zemí.⁵ Arlie Hochschild interpretuje trend zaměstnávání imigrantek v bohatých zemích jako novou formu citového imperialismu, v němž se péče stává vzácným zdrojem vyváženým z chudých zemí do bohatých, což dále prohlubuje nerovnosti mezi zeměmi a celými geografickými oblastmi [viz Hochschild 2007, 2008].⁶ Pro uznání péče je tedy zásadní teoreticky uchopit péči v jejích transnacionálních souvislostech, v nichž se stává evidentním, že současný model práce závisí na obslužné třídě, jak tuto skupinu pojmenovává socioložka Saskia Sassen [Sassen 2002, 2007]⁷ – na imigrantkách a marginalizovaných ženách, které uspokojují rostoucí poptávku po nájemní pečovatelské a domácí práci, a zatímco pečují o děti profesionálů, jejich vlastním dětem je právo na zajištění péče upíráno. Arlie

prostoupeny nerovnostmi, jak ukazuje Evelyn Nakano Glenn na příkladu rasové a třídní dělby reprodukční práce v USA [Glenn 1992].

⁴ Kontext péče je ale zcela odlišný v rozvinutých a rozvojových zemích, kde v důsledku programů strukturálního přizpůsobení došlo k zásadním škrtnům v sociálních výdajích a k následnému zhoršení postavení zejména žen a dětí. Německá novinářka Christa Wichterich v této souvislosti mluví o feminizaci sociálního zajištění, neboť na ženách v důsledku neoliberální restrukturalizace leží celá tíha péče a zajištění života rodiny i širší komunity [Wichterich 2000: 123–158].

⁵ Fenoménu zaměstnávání žen jako levné pracovní síly pro zajištění péče, které je často charakterizováno špatnými pracovními podmínkami bez přístupu k sociálnímu zabezpečení, se v současné době věnuje stále větší výzkumná pozornost ([Anderson 2000; Cox 2006; Ehrenreich, Hochschild 2002; Hochschild 2007, 2008; Parreñas 2001; Kofman, Phizacklea, Raghuram, Sales 2000; Benería 2007; Ungerson 2003]; monotematické číslo *Gender & Society* 17 (2), April 2003; monotematické číslo *European Journal of Women's Studies* 14 (3), August 2007). Ve Světové zprávě 2007, vydané organizací Human Rights Watch, byl tento fenomén označen jako jeden ze zásadních problémů potlačování lidských práv [viz World Report 2007].

⁶ Jak Bridget Anderson na základě svého výzkumu, tak i zpráva UNIFEM z roku 2005 uvádějí, že najímání imigrantek na domácí práci a péči má svůj důvod i v jejich nejistém legálním statusu, který jejich zaměstnavatelům poskytuje účinnější mechanismy kontroly a imigrantky činí zároveň bezmocnějšími a loajálnějšími [viz Anderson 2000; Progress of World's Women 2005].

⁷ Saskia Sassen propojuje dva extrémy globalizace: na jedné straně profesionály působící v globálních městech a na druhé straně obslužnou třídu pracujících z řad imigrantek a marginalizovaných skupin žen. Argumentuje tím, že udržení životního stylu těchto „profesionálních domácností bez manželky“ závisí na neviditelné roli domácích pomocnic a pečovatelek, které nahrazují nedostatek péče v rodinách zaměstnaných expertů [viz Sassen 2002, 2007].

Hochschild o těchto globálních změnách v organizaci péče mluví jako o *globálních řetězcích péče* a uzavírá, že „když se neplacená práce výchovy dětí stala placenou prací péče o děti, její tržní hodnota poukázala na stále nízkou hodnotu pečovatelské práce obecně – a dále ji snížila“ [Hochschild 2008: 125]. Termínem globální řetězce péče Hochschild popisuje globální propojení žen, založené na placené i neplacené pečovatelské práci: „Typický globální řetězec péče může fungovat následovně: starší sestra z chudé rodiny ve třetím světě pečuje o své sourozence (první spojení v řetězci), zatímco její matka pracuje jako chůva pečující o děti chůvy, která odešla do země prvního světa (druhé spojení), která následně pečuje o děti v rodině v bohaté zemi (konečné propojení).“ [Hochschild 2008: 109] Genderové bariéry ve společnosti jsou tak dále posilovány třídními, etnickými, národnostními či geopolitickými nerovnostmi a problematiku genderové spravedlnosti už není možné zahrnovat pouze do vztahů mezi muži a ženami.

Zpráva *United Nations Development Fund for Women (UNIFEM)* z roku 2005 rovněž zdůrazňuje transnacionální souvislosti komplexního vztahu mezi produktivní a reprodukční činností žen, které zviditelňují nerovnosti mezi ženami: „Mobilita profesionálních žen je často závislá na roli podřízené ženy, která zastává jak domácí, tak i pečovatelskou práci.“ [Progress of World's Women 2005: 35] Rozdělení odpovědnosti za péči na základě implicitního odkazu na biologické pohlaví zůstává stále relevantní dimenzí, nicméně v globální ekonomice je nutné znovu promyslet vztah práce a péče, aby odpovídal změnám ve vymezení placené a neplacené činnosti a aby reflektoval další vzájemně se protínající zdroje nerovnosti, jako jsou třída, etnická příslušnost, národnost, geopolitická lokalita, věk či postižení. Pečovatelky jsou vykořisťovány v prvním řádu těmi, kterým je díky jejich neplacené péči a emocionální podpoře umožněno vykonávat časově náročná a finančně vysoce hodnocená zaměstnání, což je dále prohlubováno krácením sociálních výdajů. Vykořisťování druhého řádu pak představuje situace, kdy je péče vykonávána jako nejisté, málo placené a časově náročné zaměstnání bez základního sociálního zabezpečení. Pro odstranění zneuznání a nízkého ohodnocení péče je tudíž zapotřebí nejen redistribuce péče mezi muži a ženami, ale rovněž mezi jednotlivými skupinami žen.

Práce a péče: redefinice paradigmatu placené práce

Jak práce, tak i péče jsou fenomény zakotvené v sociálním kontextu a oddělení soukromé péče a veřejné práce je ideologickou konstrukcí. Dosavadní feministické diskuse ohledně uznání osob poskytujících péči se soustředily zejména na dvě linie: první z nich byla institucionální péče o malé děti a státní podpora zařízení péče o děti, druhou podpora neformální péče o děti doma, což v praxi znamená vyplácení pečovatelských dávek většinou ženám, které na určitou dobu opouštějí trh práce. Tyto diskurzy péče rozdělily feministické teoretičky/ky a aktivistky/ty v otázkách genderové spravedlnosti a politických strategií k jejímu dosažení. Obecně řečeno, feminismus rovnosti soustředil svou argumentaci na vedlejší

důsledky vyplácení pečovatelských dávek v podobě upevňování genderových nerovností a dělby práce s odkazem na biologické pohlaví, protože ve většině případů zůstávají doma pečovat o děti a o starší nebo nemocné členy rodiny ženy. Proto spíše prosazoval veřejnou podporu institucí formální péče, což by ženám usnadnilo jejich vstup na trh práce bez rizika sestupné ekonomické i sociální mobility a ekonomické závislosti. Feminismus difference naopak argumentoval nutností uznání odlišnosti žen v protikladu k mužům formou finanční podpory neplacené práce žen v domácnosti a ocenění jejich pečovatelských vlastností. Podmínkou byla pouze dostatečná výše pečovatelských dávek, což by ženám zajistilo příjem a ekonomickou nezávislost [pro podrobnější analýzy viz například Fraser 1997; Hobson 2000]. Nicméně, jak upozorňuje například kritická teoretička Nancy Fraser, ani jedna z těchto koncepcí, dokonce ani ve své ideální podobě, nemůže vést ke skutečné genderové spravedlnosti, ale naopak obě koncepce reprodukují falešnou dichotomii práce a péče v podobě skrytého předpokladu, že je nutné zvolit buď péči, nebo práci [Fraser 1997].

V prvním případě podpory formální péče není zpochybňováno převládající paradigma placené práce jako hlavní společenské povinnosti. Proto toto uspořádání institucionalizuje androcentrický pseudouniverzalizmus, neboť jako normu klade nezávislého pracujícího jedince, ale kombinace práce a péče zůstává stále ve velké míře na ženách. Ve druhém případě podpory neformální péče nejsou do diskurzu péče začleněni muži a je opomíjena jejich část zodpovědnosti za péči a domácí práce. Vyplácení sociálních dávek, které je asociováno se závislostí, je tak esencialisticky spojováno se ženami. Ve své podstatě tento model institucionalizuje definiční binaritu práce a ne-práce, založenou na tržní logice ocenění pracovního výkonu. Toto uspořádání nemůže proto odstranit společenskou marginalizaci žen a jejich ekonomickou závislost, neboť ženy uzavírá do rolí matek a pečovatelek a nezpochybňuje strukturální základy zneuznání péče.⁸ Kromě toho je třeba zdůraznit, že se potřeby různých skupin žen liší. Zatímco tedy společenské uspořádání podporující formální péči a zařízení péče o děti vyhovuje spíše ženám s vyšším vzděláním a pracujícím v zaměstnáních podporujících seberealizaci, model podporující neformální péči a příspěvky vyplácené pečujícím osobám

⁸ Barbara Hobson tyto dva ideálně typické modely srovnávala v praxi na základě dvou co možná nejbližších příkladů feministických bojů za uznání v odlišných institucionálních kontextech, srovnává tedy genderově diferencovaný přístup v Irské republice s univerzalistickým přístupem ve Švédsku. Tyto dva příklady vybrala pro účely zkoumání role státu a jeho institucí na artikulaci genderových požadavků a vyloučení některých požadavků na uznání z legitimního politického diskurzu. Srovnání uzavírá tím, že zatímco v Irsku existuje větší diverzita legitimních požadavků, švédský model vykazuje vylučující prvky univerzalistické politiky, která v některých případech znemožňuje realizaci volby neformální péče v domácnosti. Nicméně ženy v Irsku stále nemají dostatečnou diskurzivní sílu na to, aby zpochybnily tradiční asociaci maskulinity s živitelstvím a femininity s pečovatelstvím a aby si zajistily rovná občanská, sociální a ekonomická práva. Feministické hnutí v Irsku proto stále závisí na podpoře transnacionálních sítí, které mohou pomoci prosadit jejich požadavky [Hobson 2003].

je spíše vhodný pro ženy pracující v nejistých, špatně placených a monotónních profesích. Tímto rozdílem, spojeným se socioekonomickým postavením, lze rovněž vysvětlit diverzitu v rámci feministických bojů za uznání péče. Feministické teoretičky přistupující k péči jako k politickému konceptu proto zdůrazňují, že pro odstranění strukturálních omezení volby žen a pro dosažení genderové spravedlnosti je nezbytné na jedné straně přehodnotit převládající paradigma placené práce a strukturu společnosti orientovanou na práci a na druhé straně dekonstruovat ideál nezávislého, společensky nevázaného jedince jako normy naplněného života a zdůraznit vzájemnou závislost jako základní charakteristiku lidské situace [Fraser 1997; Tronto 1994]. Je tedy třeba uvažovat o péči nikoli pouze jako o právu každého jedince na zajištění péče, které je v současné době formálně uznáváno, avšak reálně není vždy naplňováno, ale rovněž jako o společenském závazku, z něhož vyplývá právo na podmínky péči poskytovat.

Globalizace a nárůst nejistých a flexibilních forem práce zpochybnily dříve samozřejmé společenské struktury, včetně představy plné zaměstnanosti a ideálu individuální nezávislosti. Neoliberální demontáž obou výše zmíněných modelů vedla v praxi k rostoucí externalizaci péče a k jejímu přesunu na trh práce jako nové, nebo lépe řečeno obnovené,⁹ formy zaměstnání většinou žen. Rostoucí míra proměny neplacené pečovatelské činnosti v placenou práci jednak zdůraznila nerovnosti mezi ženami, jednak zrychlila proces komodifikace péče. Jednoduché podřazení péče pod pojem práce má ale své úskalí, neboť osobní a morální dimenze péče ji odlišuje od dominantní představy práce jako neosobní aktivity. Ze své podstaty totiž péče nemůže být oddělena od jedince, který ji vykonává, a to ať jako placenou, či neplacenou činnost. Arlie Hochschild zdůrazňuje právě specifickou emocionální přidanou hodnotu péče bez ohledu na to, jestli je vykonávána jako placená či neplacená činnost. Problematičnost jednoduchého ztotožnění péče s placenou prací ukazuje na poutu lásky mezi cizinkou zaměstnanou jako chůvou a jejím dětským svěřencem, která je podle ní spoluvytvářena osamělostí plynoucí z migrace a steskem po vlastních dětech zanechaných v zemi původu. Tato láska je avšak podle názoru Hochschild fetišizována a separována od společenského kontextu a globálního kapitalistického řádu [Hochschild 2007, 2008].

⁹ Zaměstnávání domácích pomocnic není z historického hlediska nové. Industrializace a modernizace, které s sebou přinesly jak symbolické, tak i prostorové oddělení práce a domácnosti, rovněž vytvořily moderní ideologii nukleární rodiny a mateřské lásky. Ženy z majetných vrstev se ale i poté mohly do značné míry z péče o děti vyvázat prostřednictvím najímání pečovatelek a domácích pomocnic. Sociální vazby mezi zaměstnavatelem a domácí pomocnicí se ale lišily od smluvních vztahů na trhu práce a tuto činnost zastávaly téměř výlučně mladé bezdětné dívky před vstupem do manželství. Najímání domácích pomocnic bylo ovšem pod vlivem otevření pracovního trhu ženám a větší možnosti nalézt placené zaměstnání mimo soukromou sféru v průběhu druhé poloviny 20. století spíše na ústupu, v postkomunistických zemích se pak najímání domácího služebnictva vytratilo po etablování komunistické moci jednak z důvodů ideologické nepřijatelnosti, jednak z důvodů ekonomické nedostupnosti. Současná podoba globalizace přinesla však návrat domácího služebnictva.

Na ambivalentní důsledky ztotožnění práce a péče bylo již dříve v rámci feministického diskurzu poukazováno jako na dvojznačné vítězství feministických bojů za uznání osob poskytujících péči [např. Himmelweit 1995]. Otázka tedy stojí následovně: Má být péče zahrnuta do systému institucionalizovaných a regulovaných činností na trhu práce jako druh práce, a tudíž nevyhnutelně hodnocena v rámci kapitalistické tržní logiky, v níž peněžní zisk definuje společenskou žádoucnost, nebo má být spíše situována mimo kapitalistický trh a chápána jako společenský závazek mužů, žen i celé společnosti?¹⁰ Druhá možnost však neznamena, že péče má být zajišťována pouze v rámci rodiny a konkrétní osobou – ženskou příbuznou –, naopak péče by měla stát v centru pozornosti ve společnosti, založené na principech solidarity a předpokladu situovanosti jedince ve vztazích vzájemné závislosti, což v praxi vyžaduje spolupodílení se na péči o potřebné členy společnosti. V návaznosti na Maxe Horkheimerera to zdůrazňuje také Hana Havelková, podle níž „část funkcí *soukromé sféry* v moderní (demokratické) společnosti musí *veřejnost* vzít za své, a to třemi základními způsoby: 1. doceněním ženské soukromé práce...; 2. převzetím části odpovědnosti za péči...; 3. kultivací společenské solidarity“ [Havelková 1995: 34; zvýraznění v originále].

Zejména od 70. let 20. století feministické teoretičky a aktivistky poukazují na hodnotu ženské neplacené péče a práce v domácnosti. Klasický marxistický feminismus domácí práci a péči redefinoval jako druh ekonomicky produktivní práce, neboť i přes to, že naturální produkce v domácnosti ustoupila nákupu a spotřebě zboží a služeb na trhu, domácí práce přispívají k reprodukci a regeneraci pracovní síly [k diskusi ohledně marxistického feminismu viz Tong 1998; Sargent 1981; pro rozsáhlý výběr přístupů současného socialistického feministického myšlení viz Holmstrom 2002]. Podobný přístup je přijímán i dnes, jak potvrzují editorky monotematického čísla *Gender & Society*, zaměřeného na pečovatelskou činnost: „Pečovatelská práce je běžně teoreticky pojímána jako nástroj sociální reprodukce, opečovávání a zachování pracovní síly, jehož prostřednictvím je poskytována infrastruktura ekonomickým a sociálním institucím“ [Litt, Zimmerman 2003: 156–157]. Svou argumentaci dále marxistický feminismus založil na tezi, že se domácnost a vztahy v rodině vyznačují stejnými nerovnými ekonomickými vztahy jako každé jiné společenské vztahy [viz Tong 1998]. V 70. letech minulého století se to týkalo především privátních vztahů, dnes se

¹⁰ Dilema feministického úsilí za uznání péče, které ve svém důsledku vede k začlenění péče mezi ostatní činnosti na trhu práce, zdůrazňuje u nás rovněž Marek Hrubec. Ten vychází z teze, že požadavek na uznání vzniká z pocitu zneuznání: „Společenské vyloučení žen a ponížení žen jsou tedy příčinou úsilí o odstranění zneuznání a zároveň mementem, jež stojí v pozadí nových forem uznání a jež lze vyjádřit tezí: za uznáním se skrývají dějiny obětí.“ [Hrubec 2007: 13] Jak dále Marek Hrubec upozorňuje, toto uznání určité činnosti vede na jedné straně k delegitimizaci současného systému uznání, na druhou stranu ale také k zneuznání této činnosti v její původní formě a k jejímu začlenění do tržních vztahů.

ale soukromé domácnosti stávají v rostoucí míře kapitalistickým pracovním prostředím, v němž jsou zaměstnávány další osoby mimo rodinné vazby, což vnáší novou dimenzi do původního rámce genderové dělby placené a neplacené činnosti.

Pokud se chceme vyhnout fetišizaci péče, tedy oddělení péče od osoby, která ji poskytuje, a opomenutí morální dimenze péče, je podle mého názoru nutné analyticky odlišit péči a domácí práce, které mohou být na rozdíl od péče v určitém kontextu definovány jako druh neosobní produkce. Činnosti, jako je uklízení, vaření, praní či žehlení, je možné definovat jako pracovní aktivity, zajišťující nezbytné služby pro uspokojení individuálních potřeb a potažmo rovněž potřeb společnosti jako celku. Zároveň tyto činnosti odpovídají pozdně kapitalistické definici práce, neboť jsou účelově zaměřené, vytvářejí materiální hodnotu a jsou nezávislé na osobě, která je vykonává. Péče a domácí práce by ovšem měly být odděleny pouze na analytické rovině, v praxi je třeba vzít v úvahu jejich vzájemnou provázanost a rovněž řadu podobností – z hlediska genderové dělby práce jsou tyto aktivity definovány jako femininní, jsou prostoupeny nerovnostmi, vytvářenými na základě řady sociálních kategorií, a jsou stále vykonávány ve velké míře jako neplacené. Současně pokud jsou přesunuty na trh, jde o nejistá zaměstnání často v rámci šedé ekonomiky, nedostatečně placená a bez přístupu k sociálnímu zabezpečení a bez ochrany pracovních práv.¹¹ Kritická teoretička Iris Marion Young pro tuto morální dimenzi reprodukčních činností – nikoli pouze péče – používá termín prezervace, čímž usiluje především o odlišení kreativního aspektu těchto činností, jimž je připisována povšechně repetitivní a sisyfovská povaha, a tím o uznání jejich společenské žádoucnosti. Péče ve smyslu emocionální podpory a propojení minulosti, přítomnosti a budoucnosti podle ní představuje zásadní společenskou hodnotu a nepostradatelnou, nicméně doposud přehlíženou oporu sociální reprodukce [Young 1997]. Další feministické teoretičky zabývající se péčí upozorňují na to, že péče v sobě zahrnuje jak etický aspekt lásky (*care about*) – emocionalitu, city, blízkost a odpovědnost –, tak i pracovní aspekt (*care for*) – fyzickou péči a služby [např. Ungerson 2000; Knijn 2000; Glenn 2000].¹² Mé čtení obou těchto přístupů je stejné v tom smyslu, že upozorňují na morální dimenzi péče jako kreativní a naplňující činnosti, která nemůže být vyjádřena v rámci tržní logiky a zůstává zásadní měrou spojena s konkrétní pečující osobou.

¹¹ Oddělení domácích prací a péče nemůže být absolutní, neboť v praxi jsou tyto aktivity složitě oddělitelné, což se výrazněji ukazuje například u péče o starší osoby, kde pracovní aspekt často převažuje nad etickým aspektem lásky, který je ovšem rovněž významný. Za tuto poznámku bych ráda poděkovala Aleně Křížkové.

¹² Joan Tronto navrhuje další diferenciaci jednotlivých aspektů péče pomocí odlišení čtyř fází péče, které podle ní lépe odrážejí dynamiku vztahů péče, ačkoli základní linie mezi abstraktními a konkrétnějšími aspekty péče zůstává zachována. Tronto mluví tedy o fázi uvědomění si a uznání potřeb druhých (*caring about*), přijetí odpovědnosti (*taking care of*), poskytnutí péče (*care-giving*) a přijetí péče (*care-receiving*) [Tronto 1994: 106–108].

Od 70. let minulého století probíhají rovněž snahy zahrnout neplacenou péči a domácí práci do ekonomických modelů a strategických plánů rozvoje.¹³ Používáno je kritérium třetí osoby pro rozlišení, co je práce a co už nikoli.¹⁴ Rovněž ve zprávě Rozvojového programu OSN z roku 1995 bylo použito metodologické kritérium osobní či neosobní činnosti k rozlišení neekonomické a ekonomické aktivity, nicméně neekonomické aktivity byly definovány pouze jako volnočasové.¹⁵ Zásadní přitom je, že rozdíl mezi neosobními ekonomickými a osobními neekonomickými aktivitami se překrývá s koncepčním rozlišením práce a ne-práce. Avšak zatímco distinkce mezi prací a ne-prací je aplikovatelná na rozdíl mezi společensky přínosnými aktivitami a volnočasovými aktivitami, není možné ji použít k rozlišení mezi prací a péčí, neboť péče je společensky přínosnou a osobní aktivitou, není to ani volnočasová aktivita, ani neosobní práce. Péče a domácí práce byly zahrnuty pod neosobní ekonomické netržené orientované aktivity. Logika tohoto rozlišení pak ve svém důsledku vypadá následovně: co je osobní, nemůže být produktivní. Toto koncepční rozlišení znemožňuje odlišení péče jak od převládajícího pojetí práce, tak i od pouze soukromé aktivity, což má zásadní důsledky pro sociální uznání péče a pečujících osob. Ve zprávě UNIFEM z roku 2000 je už uvedeno, že vyčíslení peněžní hodnoty neplacené pečovatelské práce na základě porovnání s hodnotou těchto činností na trhu práce je nebezpečné, neboť zamlžuje kvalitativní rozdíl mezi prací vykonávanou na komerční bázi a morální dimenzí péče o blízké osoby a dále prohlubuje redukci péče pouze na další z řady komodit. Pro vyčíslení hodnoty neplacené pečovatelské činnosti bylo proto navrženo výlučně kritérium času, který je věnován těmto aktivitám [Progress of World's Women 2000: 24].

¹³ Human Development Report z roku 1995, zaměřený na Gender a rozvoj, publikovaný pod hlavičkou Rozvojového programu OSN, představuje jednu z prvních empirických snah systematicky a globálně kvantifikovat ekonomické přispění neplacené práce žen v domácnosti v poměru k hrubému domácímu produktu (HDP). Odhadovaná peněžní hodnota neplacené práce v domácnosti (porovnáváno k superhrubé mzdě najímané pracovní síly v domácnosti) v průmyslových zemích představovala zhruba polovinu HDP. Nicméně vzhledem k tomu, že nájemní domácí pomocnice jsou spíše málo placeny, cena neplacené domácí práce byla rovněž spíše podhodnocena. Zpráva ale uzavírá, že ať už je poměřovaný standard jakýkoliv, hodnota neplacené domácí práce „je přinejmenším polovinou HDP a pokrývá více než polovinu privátní spotřeby“ [Human Development Report 1995: 96–97].

¹⁴ Kritérium třetí osoby jako rozlišovací kritérium mezi prací a volnočasovou aktivitou poprvé navrhla americká ekonomka Margaret Reid v roce 1934 [Ried citována podle Progress of World's Women 2000: 23].

¹⁵ V Human Development Report z roku 1995, která představila první globální analýzu ekonomického přispění ženské neplacené práce, byla definována dvě rozlišovací kritéria: neosobní ekonomické (tj. produktivní) a osobní neekonomické (tj. volnočasové) aktivity; druhá rozlišovací linie vedla mezi produktivními aktivitami orientovanými na trh a aktivitami neorientovanými na trh, které zahrnovaly péči, domácí práce a komunitní práci. Nicméně jak tržně orientované, tak netržené orientované aktivity byly definovány jako neosobní [viz Human Development Report 1995: 89]. Ve snaze ocenit ženskou neplacenou práci tak byl opomenut osobní charakter péče.

Uznání pečujících osob a aktivit spojených s péčí vyžaduje nejen redistribuci materiálních zdrojů, ale rovněž uznání péče jako sociálního dobra. Tyto dvě dimenze představují rovněž hlavní pilíře obecné teorie spravedlnosti Axela Honnetha i Nancy Fraser. Ponecháme-li stranou teoretické odlišnosti Fraser a Honnetha, týkající se možnosti aplikace konceptu uznání na ekonomickou sféru, z obou teoretických výkladů vyplývá, že uznání péče vyžaduje jak změnu hodnotové orientace společnosti, tak i změnu vzorců distribuce materiálních zdrojů [Fraserová, Honneth 2004].¹⁶ Feministická etika péče může sloužit jako výchozí bod pro proměnu převládajícího pojetí péče jako ne-práce.¹⁷ Avšak místo toho, abychom definovali péči jednoduše jako práci (tj. jako produktivní neosobní aktivitu s tržní hodnotou), je třeba spíše přehodnotit pozdně kapitalistické pojetí samotné práce. Feministický přístup etiky péče zdůrazňuje, že individuální existence je podmíněna vzájemnou závislostí členů společnosti a zakotvena ve vztazích s druhými, z nichž rovněž vyplývá závazek péče [viz Held 2006; Sevenhuijsen 1998; Tronto 1994]. Subjekt spravedlnosti v diskurzu péče není tedy izolované nezávislé individuum, ale jedinec situovaný do intersubjektivních vztahů, jehož identita závisí na vzájemném uznání. Tato teoretická premisa intersubjektivní lidské existence je v praxi uchopitelná právě prostřednictvím konceptu péče. V pozdně kapitalistických společnostech je společenská povinnost ale stále spojována jednostranně s placenou prací a přesto, že jsou dnes některé „nepracovní“ aktivity vykonávány jako placené zaměstnání, na trhu práce patří k těm profesím, které se vyznačují vysokou flexibilitou, nestabilitou a nízkým finančním ohodnocením, nejsou tudíž

¹⁶ Tyto dvě dimenze – ekonomickou redistribucí a uznáním – analyzuje Nancy Fraser jako analyticky odlišné, ale v praxi kauzálně se ovlivňující aspekty spravedlnosti. Pro dosažení genderové spravedlnosti je proto podle ní nutné zaměřit se na obě tyto dimenze zároveň. Argumentuje tím, že kategorie genderu obsahuje jak socioekonomické nespravedlnosti, pro něž je paradigmatickým příkladem vykořisťovaná třída, tak i kulturní nespravedlnosti, pro něž je paradigmatickým příkladem zneuznaná sexuální orientace. Proto je podle ní zapotřebí pro odstranění genderové nespravedlnosti zpochybnit jak struktury politické ekonomie a odstranit nerovnosti v distribuci zdrojů, tak změnit institucionalizované kulturní hodnotové vzorce, které zakládají zneuznání a statusovou nerovnost [Fraser 1997; Fraserová, Honneth 2004]. Naopak Axel Honneth, s nímž Fraser v knize *Přerozdělování nebo uznání?* polemizuje, pojímá uznání širěji. Honneth interpretuje emancipační lidské procesy jako postupně se vytvářející institucionalizovaný řád uznání, v němž se při přechodu od feudální ke kapitalistické společnosti vydělily tři sféry uznání: intimní sféra, v níž je určující princip lásky, právní sféra s normativní zásadou rovnosti a sféra sociálního ocenění, v němž dominuje převládající interpretace výkonu. V rámci dvou posledních sfér uznání jsou tematizovány i požadavky přerozdělování. Pro dosažení genderové spravedlnosti by tedy z jeho hlediska bylo nutné genderově rovné vzájemné uznání v intimních vztazích, zapojení mužů do péče a přehodnocení stávající individualistické logiky ocenění výkonu, který je postaven na dominantní interpretaci práce, jež vylučuje celé oblasti společensky přínosných činností, včetně domácích prací a péče. Redefinice principu výkonu, který je ze své podstaty od počátku hierarchický, by tedy následně vedla k redistribuci zdrojů [srov. Fraserová, Honneth 2004: 179–195].

¹⁷ Některým problematickým předpokladům etiky péče se zde nemohu věnovat. Pro představení různých přístupů a kritických analýz etiky péče viz [Held 1995].

do rámce společensky oceňované práce plnohodnotně inkorporovány. Normativní rovina genderové spravedlnosti obsahuje tedy požadavek rozšíření pojetí společenské odpovědnosti nad rámec pozdně kapitalistického konceptu práce.

Pokud se zamyslíme nad tím, proč feminismus dosud neuspěl v boji za uznání péče, jako jeden z důvodů se jeví to, že pro překonání genderových nerovností, spojených se společenskou organizací péče, nestačí požadovat uznání péče jako běžné formy práce. Zpochybněno musí být především pozdně kapitalistické pojetí práce, které upevňuje konceptuální rozlišení práce jako veřejné povinnosti a ne-práce jako soukromé povinnosti. Hranice mezi těmito dvěma koncepty už není totožná s rozlišením placených a neplacených činností, neboť některé aktivity spadající pod hlavičku ne-práce se staly placenou službou na trhu práce. Rozhodujícím atributem je spíše tržní hodnota, možnost vyjádření peněžního zisku a neosobní charakter aktivity. Koncept práce tak nevyklučuje pouze pečovatelské aktivity, ale rovněž komunitní a dobrovolnou práci. Koncepční propojení těchto aktivit je důležité pro zpochybnění současného systému ocenění výkonu.¹⁸ Koncept péče je však třeba promýšlet mimo rámec soukromé a veřejné sféry, aby v sobě zahrnul jak placenou formální péči, tak i neplacenou neformální péči.¹⁹ Clare Ungerson argumentuje, že je „složitě prohlásit, že formální péče je logicky a kvalitativně odlišná od neformální péče, neboť obě obsahují element práce a lásky“ [Ungerson 2000: 174]. Navíc jak formální, tak i neformální péče odrážejí genderové, třídní a etnické společenské nerovnosti. Současné proměny organizace péče tedy sice zamlžují hranice mezi placenou a neplacenou činností, zásadní charakteristikou péče ale zůstává její osobní charakter. Jádro zneuznání péče spočívá tudíž v přehlížení její morální dimenze. Uznání této dimenze ale nevyžaduje, aby péče zůstala zcela finančně nepodporovanou činností, neboť – jak vysvětluje Ungerson – předpoklad, že dekomodifikace je nevyhnutelně emancipační, může naopak vést k upevnění zatížení žen dvojí směnou [Ungerson 2000].

Uznání péče je tedy podmíněno překonáním hierarchické binarity práce a péče, nicméně je nutné zdůraznit koncepční odlišnost péče – bez ohledu na to, zda je placená nebo neplacená – od pozdně kapitalistického pojetí práce, čímž je možné se vyhnout zjednodušující identifikaci péče s neosobní prací. Kromě toho musí být redefinován pojem práce na základě zohlednění individuální existence jako intersubjektivně sdílené ve vztazích vzájemné závislosti s druhými. V neposlední řadě musí být péče konceptualizována jako společenský závazek, jehož naplnění vyžaduje zajištění práva na podmínky umožňující poskytovat péči. Kritický koncept péče umožňující neesencialistické uznání péče musí péči reflektovat jako společenský závazek a aktivní participaci na životě společnosti, která dodává význam mezilidským vztahům a umožňuje naplnit požadavky sociální spravedlnosti.

¹⁸ Viz Honnethův výklad individualistické logiky ocenění výkonu, poznámka 16.

¹⁹ Otázce péče a sociální integrace jako „ležící někde mezi rodinou a společností“ se u nás věnovala ve svém článku *Dimenze „gender“ ve vztahu soukromé a veřejné sféry* Hana Havelková [Havelková 1995].

Politika péče v transnacionálním kontextu

Současný vývoj společnosti v kontextu globalizující se kapitalistické modernizace je charakteristický dvojznačnými vývojovými tendencemi. V oblasti emancipace žen a demokratizace genderových rolí je možné zaznamenat určitý pokrok, nicméně tyto pozitivní změny jsou doprovázeny řadou dalších, které negativně ovlivňují životy velkého počtu jedinců a skupin [viz Honneth 2007]. Postupné oslabování sociálního státu, sílící neoliberální globalizace, důsledky programů strukturálního přizpůsobení a s tím související deregulace pracovních trhů, expanze sektoru nízko placených zaměstnání a globální ekonomická migrace vedou k vyostřování sociálních nerovností a k novým formám marginalizace a exkluze [Standing 1999]. Pracovní trh je pod vlivem neoliberální politiky polarizován: na straně jedné existuje poptávka po vysoce kvalifikované pracovní síle a na straně druhé roste poptávka po nekvalifikované a levné práci, která se ve velké míře odehrává v rámci šedé ekonomiky mimo možnou kontrolu státu a bez sociálního zabezpečení, zdravotního pojištění, ochrany proti diskriminaci a ochrany lidských práv. Fenomén deformalizace a flexibilizace práce se tak stává jedním z určujících rysů současnosti [Beck 2000; Falquet 2006; Sassen 2000; Standing 1999].

V globální ekonomice představuje placená péče, která je převážně vykonávána ženami a v západních zemích a v asijských státech s expandující ekonomikou zejména imigrantkami, jednu z forem špatně placeného, nejistého a nekvalifikovaného zaměstnání na pomezí neformální ekonomiky.²⁰ Charakter placené práce se za posledních několik let výrazně proměnil. Dosavadní feministické úsilí o uznání péče tak dosáhlo částečného zahrnutí péče a reprodukčních činností mezi institucionalizované činnosti na trhu práce, nicméně v době, kdy trh práce prochází strukturálními změnami deformalizace a deregulace, což víceméně vylučuje všechny skryté, „špinavé“ a monotónní práce ze sféry sociálního ocenění a snižuje jejich finanční ohodnocení [viz Voswinkel 2007]. Tyto změny tudíž vedly mimo jiné rovněž k posílení a vytvoření nových forem třídní a politicko-kulturní dělby práce mezi ženami. Genderová konstrukce péče a domácích prací se projevuje v nedostatečném zapojení mužů a v nízké symbolické hodnotě až zneuznání péče, politicko-kulturní konstrukce péče a domácí práce se odráží v zaměstnávání migrantek jako pečovatelek a domácích pomocnic a třídní konstrukce péče a domácí práce se projevuje v nízkém ocenění těchto aktivit, ať už jako placených, či neplacených, což dále prohlubuje existující třídní polarizaci ve společnosti.

K uchopení genderové dělby práce a péče vycházím z přístupu Nancy Fraser, která vymezuje genderovou spravedlnost jako normativní standard, podle něhož hodnotí odlišné modely rozdělení práce a péče. Stále převládající model

²⁰ Arlie Hochschild a Barbara Ehrenreich se v knize *Globální žena* zmiňují o hlavních prouděch migrace žen do západní a jižní Evropy, Saúdské Arábie, Kuvajtu a Severní Ameriky, významná část migrace domácích pomocnic směřuje rovněž do Japonska, Hongkongu a Singapuru [viz Ehrenreich, Hochschild 2002].

tradiční genderové dělby práce, v němž péče o závislé členy rodiny či společnosti spočívá do značné míry na ženách, kombinovaný se současnými trendy krácení sociálních výdajů, má negativní dopad zejména na ženy a děti. Ve své knize *Justice Interruptus* Fraser předkládá kritiku současného sociálního státu, který je podle ní založen na již neplatném genderovém řádu, souvisejícím s představou rodinného příjmu [Fraser 1997: 41–66]. Fraser srovnává *model univerzálního živatele/ky*, který klade důraz na podporu ženské zaměstnanosti prostřednictvím poskytování služeb státem dotované péče, s *modelem rovnocenného pečovatele/ky*, který podporuje neformální péči pomocí státem poskytovaných přídatků pro pečující, které jim mají umožnit vymanit se z ekonomické závislosti a poskytnout dostatečnou podporu sobě i svým dětem. Podle Fraser ale ani jeden z těchto modelů, založených na různých ideologiích péče, nerespektuje komplexní povahu genderové spravedlnosti, která vyžaduje jak genderovou rovnost, tak i uznání genderových odlišností, a v obou těchto modelech jsou ženy znevýhodněny, neboť na nich leží většina povinností spojených s péčí a s domácími pracemi. Pro účel posouzení stupně dosažené genderové spravedlnosti jednotlivých modelů sociálního státu Fraser uvádí sedm normativních principů: princip neexistence chudoby, princip neexistence vykořisťování, princip rovného příjmu, princip rovné distribuce volného času, princip rovného respektu, princip neexistence marginalizace a poslední princip neexistence androcentrismu [Fraser 1997]. Nebudu vysvětlovat tyto principy do detailů, zaměřím se ale na nejslabší místa každého z výše uvedených modelů. Podle Fraser je model univerzálního živatele/ky nejméně účinný s ohledem na princip rovné distribuce volného času a na princip neexistence androcentrismu, zatímco model rovnocenného pečovatele/ky je nejslabší při naplnění principu rovného příjmu a principu neexistence marginalizace. Oba modely pak zůstávají pouze na půli cesty při naplnění principu rovného respektu.²¹ V dalším kroku Fraser navrhuje alternativní koncepci sociálního státu, založenou na *modelu univerzálního pečovatele/ky*, který kombinuje oba uvedené modely a je postaven na konstrukci péče jako sociálně žádoucí povinnosti a odpovědnosti každého jedince. Model univerzálního pečovatele/ky podle Fraser vyžaduje novou interpretaci mužských rolí a radikální reorganizaci pracovního života ve společnosti, aby byla odstraněna „genderová opozice mezi vyděláváním peněz a pečováním“ [Fraser 1997: 61]. Tato alternativa, která reálně podporuje genderovou spravedlnost, by

²¹ V České republice byl po roce 1989 nastartován hybridní model, balancující mezi modelem univerzálního živatele/ky a modelem rovnocenného pečovatele/ky, který nicméně spíše reprodukuje negativní stránky obou modelů. Petr Víšek dokládá, že za změnami dělky další mateřské, později rodičovské dovolené (v roce 1989 byla další mateřská dovolená, později rodičovská, prodloužena na tři roky a v roce 1990 bylo rovněž prodlouženo pobírání rodičovského příspěvku na tři roky, v roce 1995 byla možnost vyplácení rodičovského příspěvku prodloužena až do čtyř let věku dítěte, nicméně povinnost zaměstnavatele držet volné pracovní místo zůstala pouze do tří let) stojí mimo jiné doporučení Světové banky postkomunistickým zemím, aby podporovaly delší pobyt žen s malými dětmi mimo pracovní trh jako mechanismus redukce nezaměstnanosti [Víšek 2006]. Stávající model tedy na jednu stranu neodstraňuje diskriminaci žen na trhu práce z důvodu předpokládané

rovněž podle Fraser vedla k dekonstrukci genderu, neboť staví „současné ženské životní vzorce jako normu pro všechny“ [ibid.].

Ačkoli těchto sedm principů představuje základní aspekty genderových nerovností, do konstrukce ideálně typického modelu, který navrhuje Fraser, musejí vstoupit další sociálně připsané charakteristiky, z nichž jsou odvozovány znevýhodnění a formy diskriminace násobící či spolupůsobící s genderovými nerovnostmi ve společnosti. Před feministickými badatelkami a badateli se tak pod vlivem globalizačních trendů otevírají nové otázky, jak dosáhnout genderové spravedlnosti a skutečné emancipace všech žen, jejichž potřeby a zkušenosti se odlišují na základě třídy, etnické příslušnosti, národnosti, geopolitické lokace, rodinného statusu či věku. Klíčovou přitom stále zůstává nerovná dělba domácích prací a zodpovědnosti za péči o závislé členy společnosti, tato nerovnost se už ale neodráží pouze mezi muži a ženami, ale rovněž mezi ženami samotnými. Alison Weir upozorňuje na to, že model Fraser, postavený na požadavku uznání péče jako společenské odpovědnosti každého jedince, nebere v úvahu situaci žen, které péči a domácí práce vykonávají jako zaměstnání [Weir 2005]. Podle jejího názoru potřebujeme jak „adekvátní model péče o děti, abychom mohli péči o děti pojmout jako společenský přínos, jako profesionální práci, která musí být oceněna, uznána a ekonomicky ohodnocena; ... potřebujeme ale také pojmout péči jako společenskou odpovědnost, která musí být spravedlivěji rozdělena“ [Weir 2005: 312]. Nicméně jednoduché přesunutí této práce na marginalizované skupiny žen nás uzavírá do spirály zvětšujících se nerovností, neboť pouze umožňuje lépe situovaným ženám vyhnout se dvojí směně a lépe situovaným mužům umožňuje udržet status quo tradiční genderové dělby práce, zatímco marginalizované skupiny žen uzavírá do pout neplacené a málo placené práce. Kritika modelu Nancy Fraser z pera Alisony Weir získá proto na argumentační síle, pokud rozlišíme různé časové roviny normativního konceptu péče.

Pokud privatizace péče vede k udržení statu quo ve vztazích mezi muži a ženami, tržní externalizace péče a její přesunutí na trh práce pak prohlubují globální i lokální nerovnosti mezi ženami. I účinná opatření vedoucí k ochraně domácích pomocnic a pečovatelek představují proto spíše řešení střednědobého charakteru. Z dlouhodobé perspektivy se ovšem musíme ptát, v jaké společnosti chceme žít a zda chceme společenské nerovnosti nechat expandovat do samého nitra našich soukromých životů. Podle Joan Tronto tržní najímání domácích pečo-

péče o děti, tedy nenaplnuje princip rovného příjmu, ani neposkytuje dostatečnou státní podporu pečujícím osobám, a neodstraňuje tudíž jejich ekonomickou závislost a marginalizaci. Zároveň však neodstraňuje ani nerovné rozdělení volného času, neboť ženy jsou stále ve většině případů odpovědné za péči a domácí práce a rozhodně pak nenaplnuje princip antiandrocentrismu, neboť mužské životní vzorce představují stále společensky oceňovanou normu. Steven Saxonberg a Tomáš Sirovátka v tom vidí trend refamiliarizace sociální politiky ve střední Evropě. Explicitně pak argumentují, že dlouhá mateřská/rodičovská dovolená, nízký rodičovský příspěvek a nedostatek míst v jeslích pro děti do tří let potvrzují nastartování konzervativního modelu postaveného na oddělených genderových rolích – muže-živitele a ženy-pečovatelky [Saxonberg, Sirovátka 2007].

vatelek představuje zásadní morální problém a překážku sociální spravedlnosti [Tronto 2002]. Navíc, jak upozorňuje Arlie Hochschild [Hochschild 2008], migrace žen z chudých zemí není čistě jejich svobodnou volbou, ale spíše individuální reakcí na celospolečenský problém. Zajištění péče prostřednictvím placených pečovatelek a domácích pomocnic z řad marginalizovaných skupin žen a žen-imigrantek představuje tichý souhlas s globálním vykořisťováním. Individuální rodiny se tak stávají komplicem globálního kapitalistického řádu. Problém ovšem nemá řešení na individuální úrovni. Z dlouhodobé perspektivy je tudíž zásadní, aby společnost a její instituce na sebe vzaly zásadní díl odpovědnosti za péči jako podmínku vlastního přežití. Klíčovou roli hraje podpora institucionální péče o děti a o další potřebné členy společnosti v rámci solidární ekonomiky, která umožňuje vyhnout se jak privatizaci, tak i tržní externalizaci péče. Je třeba rovněž podpořit interpretaci péče jako společenského závazku každého jedince, který pramení ze samotné podstaty lidské existence, a společnost by proto měla zajistit každému jedinci možnost podílet se na péči. Tento úkol ukazuje komplexní dynamiku mezi požadavky uznání a přerozdělování a péči staví do samotného centra diskusí o sociální spravedlnosti. Jak již bylo uvedeno v návaznosti na Nancy Fraser a Axela Honnetha [viz Fraserová, Honneth 2004], spravedlnost vyžaduje nejen redistribuci materiálních zdrojů a sociální péče, ale i uznání realizované v intersubjektivních vztazích s druhými, přičemž péče je praktickým vyjádřením této vzájemné intersubjektivnosti.

Nelze však očekávat, že je možné započatý společenský trend transferu péče na trh ve střednědobé perspektivě zcela zastavit. Proměna rodiny a životních vzorců vyžaduje rovněž transformaci uspořádání péče, což vyústilo v rostoucí poptávku po nájemní domácí práci a službách péče. Navíc vzhledem k trendu stárnutí populace v západních zemích, k nedostatečné dostupnosti institucionální péče a díky mobilitě, rostoucí zaměstnanosti žen a posouvání hranice odchodu do důchodu rovněž klesající možnosti využít k hlídání babiček je možné předpokládat, že naopak bude tato poptávka dále růst.²² Aktuálně je tedy třeba hledat návrhy řešení, které by vyřešily situaci jak placených domácích pomocnic a pečovatelek, především tedy práci v šedé ekonomice, nejistotu, nízké ohodnocení a zranitelnost vůči nedodržování jejich základních práv, tak i všech

²² To lze do jisté míry předpokládat i v České republice, kde je dosud nájemní pečovatelská práce využívána spíše okrajově. Publikace *Gender Studies, o. p. s., Kariéra, rodina, rovné příležitosti*, v níž jsou publikovány výsledky výzkumů provedených Výzkumným ústavem práce a sociálních věcí, uvádí, že individuální či kolektivní péči jinou osobou mimo instituce péče požadují spíše ženy ve velkých městech, konkrétně zejména v Praze, v severních Čechách a na severní Moravě [Kariéra, rodina, rovné příležitosti 2006: 7]. Zároveň vzhledem k tomu, že po roce 1989 výrazně poklesl počet jeslí pro děti do tří let (z 1043 státních jeslí v roce 1991 na 54 v roce 2007), a k předpokládanému nárůstu počtu narozených dětí, jelikož nyní začínají mít odkládané děti silné generace 70. let, lze předpokládat zvěšující se nesoulad mezi poptávkou a nabídkou institucionální péče o malé děti [viz Hašková 2007; Křížková et al. 2008], což podporuje předpoklad rovněž rostoucí poptávky po najímané individuální péči o malé děti.

žen, jimž genderově nerovná dělba povinností, spojených s péčí a s domácími pracemi, omezuje možnosti seberealizace mimo soukromou sféru. Ačkoli tedy současné proměny organizace péče ve společnosti v transnacionálním kontextu poukázaly na problematičnost ztotožnění péče s pozdně kapitalistickým pojetím práce, v krátkodobé či střednědobé perspektivě je nicméně třeba podpořit adekvátní odměnu za tuto aktivitu a ochranu práv žen, které ji většinou vykonávají. Z dlouhodobé perspektivy ovšem zůstává důležitým momentem transformace současného ekonomického systému a přesunutí důrazu na solidární ekonomiku přehodnocení převládající androcentrické logiky pracovního života a pojetí péče jako společenského závazku následované zapojením mužů do péče.

Závěrem

Ve společenské organizaci péče se odrážejí nejen genderové nerovnosti, ale rovněž nerovnosti generované na základě dalších sociálních kategorií, zejména třídy, etnické příslušnosti, národnosti, geopolitické lokality, rodinného statusu a dalších. Komplexní vztah mezi péčí jako neplacenou soukromou činností a péčí jako nízko placeným zaměstnáním poukazuje na zásadní propojení bojů za přerozdělování materiálních zdrojů a za novou interpretaci kulturních hodnocení specifických výkonů. Skutečné uznání osob poskytujících péči vyžaduje tudíž nejen redistribuci materiálních zdrojů, ale rovněž ocenění péče jako společensky žádoucí aktivity a sociálního dobra. Péče jakožto praktické vyjádření intersubjektivního uznání a vzájemných vztahů, v jejichž rámci může být utvářena individuální a kolektivní identita, představuje společenský závazek umožňující sociální reprodukci. Naplnění tohoto závazku vyžaduje ovšem přehodnocení dominantní interpretace pojetí práce, která navíc pod vlivem neoliberálních ekonomických tlaků vyžaduje maximální časovou flexibilitu. Toto individualistické pojetí práce ve svém důsledku znemožňuje rozvinutí skutečné vzájemnosti v mezilidských vztazích a uznání osob poskytujících péči.

Současné změny v organizaci péče a tržní externalizace péče zkomplikovaly dřívější feministické argumenty, vystavěné na genderově nerovné dělbě mezi placenou a neplacenou činností. Rovněž poukázaly na úskalí pojetí péče jako běžného druhu práce. Pro uznání péče se nyní v souvislosti s proměnami společenské organizace péče a s využitím levné ženské pracovní síly pro péči o závislé členy společnosti jeví jako zásadní koncipovat péči jako společenský závazek, realizovaný jak na individuální úrovni, tak i na celospolečenské úrovni v rámci solidární ekonomiky. Zároveň je důležité analyticky odlišit další domácí práce, které v určitém kontextu naplňují předpoklady pozdně kapitalistického pojetí práce, neboť jsou produktivní, účelové i neosobní. Péče je ale odlišná svou morální dimenzí neuchopitelnou pomocí tržní logiky ocenění výkonu. Péče představuje tedy na jedné straně sociální právo každého jedince na zabezpečení adekvátní péče a na druhé straně společenský závazek, z něhož plyne právo na podmínky umožňující péči poskytovat.

Je evidentní, že cesta zpět k tradičnímu uspořádání, v němž zajišťovaly většinu domácích prací a povinností spojených s péčí výhradně ženy jako neplacenou činnost, není možná. To se ukázalo i v postkomunistických zemích, kde došlo v průběhu transformace k refamiliarizaci sociální politiky, nicméně nevedlo to k drastickému snížení participace žen na trhu práce.²³ Cestou z krize péče v západních společnostech není její privatizace. Rovněž tržní externalizace péče a její přesunutí na třetí osoby nevedou k rovné distribuci péče ve společnosti, ale naopak dále prohlubují nerovnosti mezi ženami a celými geopolitickými lokalitami. Tento trend ale poukázal na nutnost teoreticky uchopit péči v transnacionálních souvislostech, které ukazují, že stávající model práce v západních zemích závisí na levné pracovní síle marginalizovaných žen a imigrantek z chudších zemí, které pečují o děti profesionálů, zatímco jejich vlastním dětem je právo na péči upíráno. Pro redefinici konceptu péče je ale nutné odlišit dvě roviny normativity, reflektující jednak postavení marginalizovaných žen a imigrantek, které poskytují péči jako placené zaměstnání, jednak systémové zneuznání péče a pečujících osob, většinou žen. Rozhodně je třeba se vyhnout romantizujícímu pojetí péče, což by vedlo k esencialistické představě žen jako přirozeně pečujících bytostí. Pokud však bude péče konceptualizována jako společenský závazek, bude možné uznání péče bez jejího podřízení tržní logice hodnocení výkonu.

ZUZANA UHDE je odbornou pracovnící oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. Vystudovala sociologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kde v současnosti pokračuje ve studiu tohoto oboru v doktorandském programu. Ve své odborné práci se zaměřuje na feministickou sociální teorii, genderové aspekty sociálních nerovností, rozvíjení kritického konceptu péče v transnacionálním kontextu a konceptualizaci vztahu mezi placenou a neplacenou činností v globální ekonomice. Je šéfredaktorkou časopisu Gender, rovné příležitosti, výzkum.

Literatura

Anderson, Bridget. 2000. *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour*. London, New York: Zed Books.

²³ Po celá 90. léta minulého století až do současnosti se podíl žen na celkové zaměstnanosti pohyboval nad 40 %, v roce 2006 to bylo 43 % [viz Hašková, Uhde 2009]. Nicméně se zvýšil počet let, kdy ženy zůstávají doma s dětmi, s dětmi narozenými po roce 1990 zůstávala většina žen doma dva až tři roky a ve srovnání s matkami dětí narozených před rokem 1989 se výrazně zvýšil také podíl žen, které zůstaly doma déle než tři roky [Křížková et al. 2005: 43]. Steven Saxonberg a Tomáš Sirovátka rovněž upozorňují na to, že přes trend refamiliarizace politiky nedošlo k masovému poklesu zaměstnanosti žen, které spíše zvolily strategii opuštění reprodukčního trhu [Saxonberg, Sirovátka 2007: 198–199].

- Beck, Ulrich. 2000. *The Brave New World of Work*. Cambridge: Polity Press.
- Beneria, Lourdes. 2007. „Paid/Unpaid Work and the Globalization of Reproduction.“ Příspěvek přednesený na mezinárodním kolokviu *Le genre au coeur de la mondialisation*. Paříž, 21.–23. 3. 2007.
- Cox, Rosie. 2006. *The Servant Problem. Domestic Employment in a Global Economy*. London, New York: I. B. Tauris.
- Ehrenreich, Barbara, Arlie Russel Hochschild (eds.). 2002. *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York: A Metropolitan/OWL Book.
- Falquet, Jules. 2006. „Hommes en armes et femmes ‘de service’: tendances néolibérales dans l'évolution de la division sexuelle et internationale du travail.“ *Cahier du Genre* (40) (*Travail et mondialisation. Confrontations Nord/Sud*): 15–37.
- Fraser, Nancy. 1997. *Justice Interruptus: Critical Reflections on the „Postsocialist“ Condition*. New York, London: Routledge.
- Fraserová, Nancy, Axel Honneth. 2004. *Přerodělování nebo uznání?* Praha: Filosofia.
- Glenn, Evelyn Nakano. 1992. „From Servitude to Service Work: Historical Continuities in the Racial Division of Paid Reproductive Labor.“ *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 18 (1): 1–43.
- Glenn, Evelyn Nakano. 2000. „Creating a Caring Society.“ *Contemporary Sociology* 29 (1): 84–94.
- Hašková, Hana. 2007. „Doma, v jeslích nebo ve školce?“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 8 (2): 15–26.
- Hašková, Hana, Zuzana Uhde (eds.). 2009. *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. (v tisku).
- Havelková, Hana. 1995. „Dimenze ‚gender‘ ve vztahu soukromé a veřejné sféry.“ *Sociologický časopis* 31 (1): 25–38.
- Held, Virginia. 2006. *The Ethics of Care. Personal, Political, and Global*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Held, Virginia (ed.). 1995. *Justice and Care. Essential Reading in Feminist Ethics*. Boulder, Col.: Westview Press.
- Himmelweit, Susan. 1995. „The Discovery of ‚Unpaid Work‘: The Social Consequences of the Expansion of ‚Work‘.“ *Feminist Economics* 1 (2): 1–19.
- Hobson, Barbara (ed.). 2000. *Gender and Citizenship in Transition*. New York: Routledge.
- Hobson, Barbara. 2003. „Recognition struggles in universalistic and gender distinctive frames: Sweden and Ireland.“ Pp. 64–92 in Barbara Hobson (ed.). *Recognition Struggles and Social Movements. Contested Identities, Agency and Power*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Hochschild, Arlie. 2007. „Global Care Crisis: a Mother and Child’s-Eye View.“ Přednáška přednesená na kolokviu *Le genre au coeur de la mondialisation*. Paříž, 21.–23. 3. 2007.
- Hochschild, Arlie. 2008. „Láska a zlato. Globální řetězce péče.“ Pp. 107–128 in Marek Hrubec et al. *Sociální kritika v éře globalizace. Odstraňování sociálně-ekonomických nerovností a konfliktů*. Praha: Filosofia.
- Holmstrom, Nancy (ed.). 2002. *The Socialist Feminist Project. A Contemporary Reader in Theory and Politics*. New York: Monthly Review Press.
- Honneth, Axel (ed.). 2007. *Zbavovat se svéprávnosti. Paradoxy současného kapitalismu*. Praha: Filosofia.
- Hrubec, Marek. 2007. „K feministické kritické teorii zneuznání.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 8 (1): 13–15.
- Human Development Report 1995. Gender and Human Development*. 1995. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Jaggar, Alison M. 2001. „Is Globalization Good for Women?“ *Comparative Literature* 53 (4): 298–314.

- Kariéra, rodina, rovné příležitosti. Výzkumy postavení žen a mužů na trhu práce. 2006. Praha: Gender Studies, o. p. s.
- Knijn, Trudie, 2000. „The Rationalized Marginalization of Care: Time is Money, Isn't It?“ Pp. 201–219 in Barbara Hobson (ed.). *Gender and Citizenship in Transition*. New York: Routledge.
- Kofman, Eleonore, Annie Phizacklea, Parvati Raghuram, Rosemary Sales. 2000. *Gender and International Migration in Europe. Employment, Welfare and Politics*. London: Routledge.
- Křížková, Alena, Radka Dudová, Hana Hašková, Hana Maříková, Zuzana Uhde (eds.). 2008. *Práce a péče: proměny „rodičovské“ v České republice a kontext rodinné politiky Evropské unie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Křížková, Alena (ed.), Radka Dudová, Hana Hašková, Hana Maříková. 2005. *Kombinace pracovního a rodinného života v ČR: politiky, čas, peníze a individuální, rodinné a firemní strategie*. Sociologické studie / Sociological Studies 05:04. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Litt, Jacquelyn S., Mary K. Zimmerman. 2003. „Global Perspectives on Gender and Carework. An Introduction.“ *Gender & Society* 17 (2): 156–165.
- Parreñas, Rhacel Salazar. 2001. *Servants of Globalization. Women, Migration, and Domestic Work*. Stanford: Stanford University Press.
- Progress of World's Women*. 2000. New York: United Nations Development Fund for Women.
- Progress of World's Women. Women, Work and Poverty*. 2005. New York: United Nations Development Fund for Women.
- Sargent, Lydia (ed.). 1981. *Women and Revolution. A Discussion of the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*. Boston: South End Press.
- Sassen, Saskia. 2000. *Cities in a World Economy*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Sassen, Saskia. 2002. „Global Cities and Survival Circuits.“ Pp. 254–274 in Barbara Ehrenreich, Arlie Russel Hochschild (eds.). *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York: A Metropolitan/OWL Book.
- Sassen, Saskia. 2007. „Two Stops in Today's New Global Geographies: Shaping Novel Labor Supplies and Employment Regimes.“ Příspěvek přednesený na mezinárodním kolokviu *Le genre au coeur de la mondialisation*. Paříž, 21.–23. 3. 2007.
- Saxonberg, Steven, Tomáš Sirovátka. 2007. „Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe.“ *Journal of Comparative Policy Analysis* 8 (2): 185–202.
- Sevenhuijsen, Selma. 1998. *Citizenship and the Ethics of Care. Feminist Considerations on Justice, Morality and Politics*. London, New York: Routledge.
- Social Watch Report 2007. In Dignity and Rights*. 2007. Montevideo: Social Watch.
- Standing, Guy. 1999. „Global Feminization Through Flexible Labour: A Theme Revisited.“ *World Development* 27 (3): 583–602.
- Tong, Rosemarie P. 1998. *Feminist Thought. A More Comprehensive Introduction*. Boulder, Col.: Westview Press.
- Tožička, Tomáš (ed.). 2007. *Česko proti chudobě. Informace, fakta a čísla z rozvojového světa*. Praha: EDUCON.
- Tronto, Joan C. 1994. *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*. New York, London: Routledge.
- Tronto, Joan C. 2002. „The ‚Nanny‘ Question in Feminism.“ *Hypatia* 17 (2): 34–51.
- Ungerson, Clare. 2000. „The Commodification of Care: Current Policies and Future Politics.“ Pp. 173–200 in Barbara Hobson (ed.). *Gender and Citizenship in Transition*. New York: Routledge.
- Ungerson, Clare. 2003. „Commodified Care Work in European Labour Markets.“ *European Societies* 5 (4): 377–397.

- United Nations Millennium Declaration. 2000. [online]. New York: United Nations [cit. 25. 1. 2009]. Dostupné z: <<http://www.un.org/millennium/declaration/ares552e.pdf>>.
- Víšek, Petr. 2006. „Rodičovský příspěvek, minulost a budoucnost.“ [online]. Příspěvek přednesený na konferenci *Komplexní rodinná politika jako priorita státu aneb je ČR státem přátelským k rodině?* Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR, Praha, 28.–29. listopadu 2006 [cit. 31. 5. 2007]. Dostupné z: <<http://www.mpsv.cz/cs/3611>>.
- Voswinkel, S. 2007. „Obdiv bez ocenění? Paradoxy uznání dvojnásobně subjektivizované práce.“ Pp. 79–113 in Axel Honneth (ed.). *Zbavovat se svéprávnosti. Paradoxy současného kapitalismu*. Praha: Filosofia.
- Weir, Alison. 2005. „The Global Universal Caregiver: Imagining Women’s Liberation in the New Millennium.“ *Constellations* 12 (3): 308–329.
- Wichterich, Christa. 2000. *Globalizovaná žena. Zprávy o budoucí nerovnosti*. Praha: proFem, o. p. s.
- World Report 2007*. 2007. New York, NY: Human Rights Watch.
- Young, Iris Marion. 1997. „House and Home: Feminist Variations on a Theme.“ Pp. 134–185 in Iris Marion Young. *Intersecting Voices. Dilemmas of Gender, Political Philosophy, and Policy*. Princeton: Princeton University Press.